

Ýakyn taryhymyzyň öçmejek sahyplarndan

Özerkin milli döwlet gurmak ugrundanda göreşen

Eziz han (1887-1919)

hakynda kelam agyz

Eziz han hiç kese boýun egmändir. Gyzyllaryňam, aklaryňam erkine tabyn bolup, olara hyzmat etmändir. Ol Tejeni, Maryny hem beýleki goňşy ýerleri birleşdirip, özbaşdak hanlyk döretmek ugrundanda, özüniň häkimligini berkarar etmek ugrundanda göreşipdir. Ak gwardiýaçylaryň Eziz hany duzak gurup, gapylykda ele salmaklary-da, soňundan wagşylyk bilen atyp öldürmekleri-de hut şu sebäbe görädir.

Göni ýürekden atyň, gaýdaýyn çynar ýaly.

Ýöne ýüzüme degmäň, hossarym tanar ýaly!

II bilen el uzatdym orta goýlan okara.

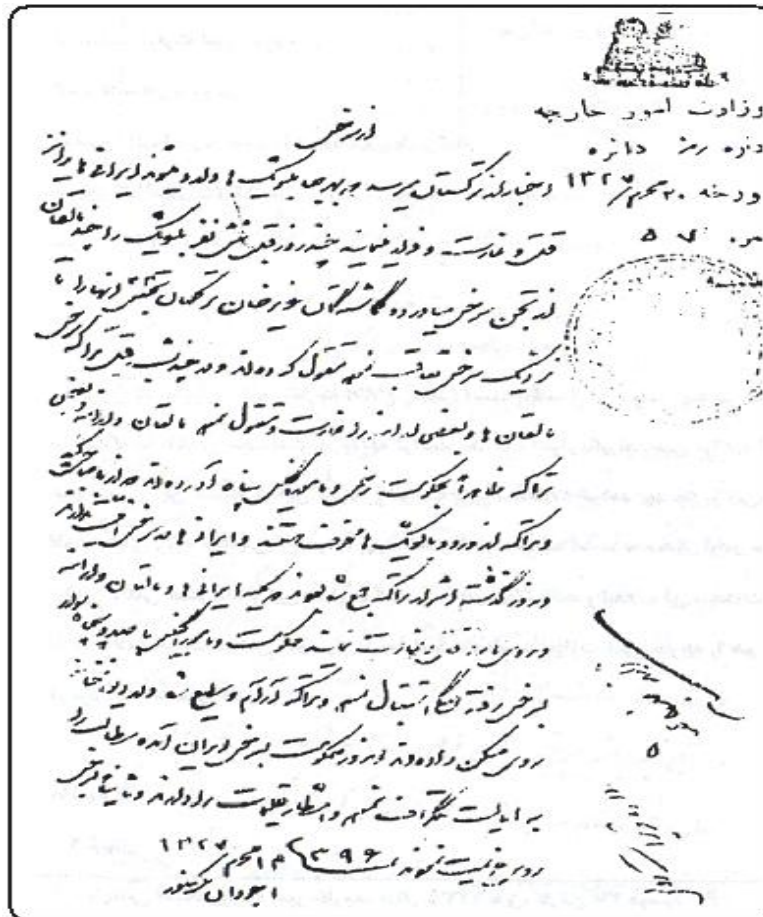
Degmendim, degdirmändim—

Naçar bilen pukara.

Bayram Jütdiyewiň

«Eziz han, Çapyk serdar lakamly Gurbanmämediň ogly. Çapyk serdar 1843-nji ýylda doglan. Eziz han 1887-nji ýylda Herrik galada dünýä inipdir. Olaryň maşgalasy soňra Tejene göçüp barýar. Eziz han başda Tejeni garakçylaryň hüjümlerine garşy gorap gelipdir.

1918-nji ýylda heniz Sowet hökümeti Zakaspa gelmäkä, Eziz hanyň atlylary general Kornilowyň oterýadynda gulluk edipdir. Rewolutsiýa döwründe olar Eziz hanyň atlylaryna goşulýarlar. 1918-nji ýylyň 16-nji iýulynda Nasýonalistler Büzmöýinde öz gurultaýyny geçirip, “gyzyllara” garşy berk göreş ýollaryny maslahat edýärler. Oňa Oraz serdar, S.Öwezbaýew dagy gatnaşýar. İki gün soňra 18-nji iýulda Zakaspyda Sowet hökümeti dargadylýar. Şol gurultaýda Eziz han “aklaryň” tarapyna geçýär. Eziz hanyň oterýady bolşewiklere garşy birnäçe hüjüme gatnaşypdyr. Ýöne Eziz han, Oraz serdar bilen oňuşman, olardan aýrylyp, obasy Ak-alaňa aşypdyr. Ezilen garyp-gasarlaryň howandary bolan Eziz han halk arasynda meşhurlyk gazanýar. Ol hem akwardiýaçyla hem bolşewiklere garşy göreşüp, olara bagly bolmadyk hökümeti döretmegi arzu edipdir.

Eziz hanyň bolşewiklere garşy hakynda Eýranyň daşary işler ministerliginde saklanýan bir dokumet. Onda bolşewikleriň zulmy we Eziz hanyň adamlarynyň Saragtyň golaýynda 6 sany bolşewiki öldürendigi barada Saragtyň häkimi daşary işler ministerlige raport berýär.

(Eýranyň daşary işler ministerliginiň arhiwi. Nr. 41/7.1)¹

Aşgabatda Funtikowyň baştutanlygynda "aklar" höküm sürýärdi, "gyzylar" bolsa Daşkentden getiren esgerleri bilen Çärjewiň aňyrsyndaky ýurdy basyp almaga taýýarlyk görýärdi. Maryda, Sargytda we Tejende gepi yöreýän Eziz han: «Ruslaryň ähli edaralary ýapylmaly, Funtikowa däl-de maňa boyun bolmaly» diýip perman çykaryar, ol ruslara galla däne bermegini-de gadagan edýär. "Aklar Eziz hany hile, aldaw bilen ele salmagy planlaşdyrýarlar-da ony ýöriteleşdiren «gyzyl wagon» bilen Aşgabatda çagyryrlar. Şonda Eziz hanyň ýanynda onuň mürzesi bolan Berdi Kerbabaýew bilen dilmajy Hally bar eken. Hally soňra Aklaryň agenti bolup çykýar. Tejen bilen Duşagyň aralygynda otlyny durzup, Eziz hany tutup Aşgabatda alyp gidipdirler. Ýki Aşgabadyň türmesinde soňra bolsa Krasnowodska alyp gidýärler.»

¹ A.Matufi. Türkmenleriň taryhy, medeniýeti. 2-nji jilt. S.1284

Taryhçy Juma Annarozow Eziz hanyň sudy we onuň atylyşy barasynda şeýle maglumat berýär:

«1919-njy ýylyň martynda/aprilinde Krasnowdsk türmesiniň önündäki klupda Eziz hana açyk sud boldy. Eziz hanyň topary 9 adamdan ybaratdy. Her gün iki gezek olary suduň zalyna getirýärdiler. Suduň bütin sostawy/düzümi, hatta aklawjylar Aşgabatdan gelipdir. Sud rus dilinde alnyp barylýardy. Eziz han diňe Türkmençe gepleýärdi. Oňuň sözleri terjime edilýärdi. Sekiz günläp dowam eden suduň karary esasynda Eziz han bilen onuň ýanyndaky 3 adama atuw jezasy berilýär. Suduň mejlisine inglislerem, (Mallesonyň Aşgabatdaky ýörite içlisi kapitan Teague-Johnes-AG) Aşgabat komitetiň, Funtikowyň ýolbaşçylygyndaky wagtlaýyn hökümetden wekiller-de gatnaşyp, Eziz hany hokman atmaly diýip, suda gysyş görkezipdirler. Şeýlelik bilen ol we onuň 3 ýoldaşy Jebeliň golýaynda Garajyk daganyň eteginde atylýar.»²

Filologiýa ylmylaryň doktory, professor Jora Allakow, ýazyjy Rahym Esenowyň, Eziz han hakynda ýazan kitapçasyna syn ýazypdyr. Bu syn “Edebiýat we Sungat” gazetiň 1992-nji ýylyň 28-nji april sanynda çap edilipdir. Bu maklany okyjylarymyza hödürleýäris. Makala gysgadyldy.

Akmyrat Gürgenli

Her bir halk öz şahsyýetleri bilen beýik. Gadymy halklaryň biri bolan türkmen halky-da taryhy şahsyýetlere baý. Emma olaryň köpüsine göz ýumuldy ýa-da birtaraply baha berildi.

Üstümizdäki asyrda Jüneyit han, Eziz han ýaly şahsyýetleriň atlary il arasynda hasam giňden ýaýrady. Emma olaryň hakyky keşbi anyklaşdyrylmady. Olar halk duşmanlary, baryp ýatan wagşyýana adzmlar hökmünde häsiýetlendirilip gelindi.

Özbaşdak, erkin döwletimiziň döredilmegi, taryhy şahslar hakda hakykaty aýtmaga giň mümkinçilikler döredi. Şol mümkinçilikler öz miwesini hem berip başlady. Jüneyit han hakda metbugatda dürli ýatlamalar çap edildi. Eziz han hem unudylmady. Ol barada Rahym Esenow «Eziz han hakda hakykat» («Çäç» döredijilik-önümçilik birleşigi, Aşgabat, 1992) atly kitapçasyny okyjylara hödürledi. Jüneyit han hakdaky ýatlamalar-da, Rahym Esenowyň kitapçasynda Eziz han barada berilýän maglumatlar-da, bu şahsyýetler barada oň dowam edip gelen ýörelgelerden düýpli tapawutlanýarlar. Geçmiş taryhymyza, edebiýatymyza täzeden seredilýän häzirkä döwürde agzalan şahsyýetler hakdaky hakykaty bilmek hemmeler üçin gyzykly, taryhçylar, edebiýatçylar üçin bolsa derwaýys zerur. Şu pähimden

² Juma Annaorazow: Ýaş kommunist žurnaly.1992. 19-nji maý sany.

ugur alyp biz şu synymyzda Rahym Esenowyň agzalan kitapçasynyň özümizde galdyran täsirleri barada gürrüň etmegi makul bildik.

Rahym Esenow agzalan kitabynda öwrenen, ele salan arhiw we beýleki materiallarynyň, Eziz hany ýakyndan tanaýan, onuň bilen gatnaşykda bolan adamlaryň beren maglumatlarynyň, ýatlamalarynyň esasynda pikir ýöredýär. Awtor öz çykarýan netijelerini, berýän maglumatlaryny Eziz han hakdaky hakykatyň gutarnykly çözümleri hasaplamayar. Ol baradaky hakykatyň geljekde ýene-de çuňlaşdyrylmagynyň, täze maglumatlar bilen üstüniň ýetirilmeginiň mümkindigini gözden salmayar.

Rahym Esenow Eziz han hakdaky wakalara taryhçynyň, ýazyjynyň, wakalara döwrüň talaplary boýunça baha kesýän publisietniň garaýyşlary boýuýça çemeleşýär. Şeýlelikde, biz kitapçada arhiw materiallaryna we beýleki faktlara esaslanýan taryhy maglumatlara-da, ýazyjynyň döredijilik fantaziýasyna eýlenen, gahrymanyň içki dünýäsini, ruhy garşylyklaryny açyp görkezýän wakalara-da, publisistik oýlanmalara-da gabat gelýäris. Özem olar alaçaly ýag ýaly biri-birleri bilen utgaşýar. Netijede kitapça şüwümlü okalýar.

Awtor kitapçada Eziz hanyň obrazyna birtaraply baha berlip gelendiginden söz açyp, şeýle ýazýar: «Taryhy edebiyat Eziz hanyň hereketlerine, esasan, synpy bähbitlerden gelip çykýan ideýa duşmançylygy hökmünde garap geldi. Totalitarizm hem durgunlyk ýyllarynda biz şeýle diýip tassyklaýardyk» (agzalan kitapça, 14 sah.). Awtor bu meselede özüni-de ak guş hasaplamayar. Ol öz kemçiligini-de kişi kemini boynuna alyp şeýle ýazýar: «Meniň özüm hem «Zakaspide bolşewikler podpolesi» diýen kitabymda Eziz hana köp sahypa bagyşladym we ony belli derejede şeýle adam edip görkezipdim» (şol ýerde)

Elbetde, bu ýerde Rahym Esenow ýazykly däl. Ol döwrüň günäsi. Sebäbi totalitar sistema Eziz han ýaly hakda hakykaty aýtmaga hiç kese ýol bermedi. Eger biri aýdaýanda, onuň iň bärkisi milletçilikde aýyplanjakdygy ikuçly däl.

Öň Eziz han diňe gara reňkler bilen häsiýetlendirilip gellen bolsa, Rahym Esenow indi onuň tersine bolan galypy döretjek bolmayar. Onuň güýçli taraplaryny-da, gowşak taraplaryny-da gizlemän görkezmäge çalyşýar. Eziz hanyň şahsyýetiniň-de edil ýaşan döwri ýaly gapma-garşylykly şahsyýet bolandygyny tassyklaýar. Onuň ak guşam, gara garga-da dældigini belleýär. Emma oňa ýöňkelip gellen «talaňçy», «galtaman», «basmaçy», «milletçi», «öz halkynyň ganym duşmany» diýen ýaly epitetleriň çypdyrmadygyny weli awtor ynandyryjy delillendirýär. Kitapça-da iki ýagdaýa aýratyn üns berlipdir. Birinjiden, Eziz hany halk sylapdyr, oňa ynanyndyr, sarpa goýupdyr, adalatly adamlygy üçin özüne han belläpdir. İkinjiden, öz gezeginde Eziz han hem halkyň aladasyny edipdir. Ile ot ýakdyrman yören talaňçylaryň ýoguna ýanyndyr. Ili açlyk belasyndan gutarmak ugrunda elde baryny edipdir. Bu barada kitapçada şeýle diýilýär: «Halkyň çykgynsyz ýagdaýdadygyny gören Eziz han baýlaryň artyk gallasyny elinden alyp, daýhanlara paýlap başlapdyr. Onuň aýagyndan

hemme ýere arz edip çykypdyrlar. Ýöne sada adamlar, mähriban halkynyň azatlygyny arzuw Edýän batyr ýigitler Eziz hanyň törereğine üşşüp başlandyrlar. Olar Eziz hanyň amala aşyryan işlerini halkyň azatlygyna eltip biljek dogry ýol hasaplapdyrlar» (11 sah.)

Elbetde, Eziz han tarapyndan-da öldürilen adamlar az bolmandyr. Adalatlylygy gazaplylyk bilen utgaşdyrypdyr. Ol berk düzgün-tertipleri girizip, duşmanlaryna juda ýowuz daraşypdyr.

Emma Eziz hanyň göreşi ýowuzlygy halka sütem eden, ony Ezip gelen adamlaryň garşysyna gönükdirilipdir. Bu barada anyk faktlara salgylanmak bilen, kitapçada şeýle ýzylýar:

«Ol hem rus çinowniklerinden, hem ýerli ilatdan ybarat bolan öňki administrasiýanyň garşysyna, şonuň bilen birlikde patyşa zamanynda halk köpçüligini ezip gelen käbir belli türkmenleriň garşysyna göreş alyp bardy. Mysal üçin, ol Saragt etrabyna çozanda ile belli Meňli hany, onuň ogly Baba hany hem beýlekileri öldürdi» (12 sah.).

Mysaldan görnüşi ýaly, Eziz hanyň hem owuň adamlarynyň esasy awy Molla murtuň adybir goşgusynda ýepbekenilýän Meňli han ýaly ile sütem edýän adamlar bolupdyr.

Birini öldürtmekçi bolsa, «myhmany itden çykaryň» diýýär ekei diýen ýaly il arasynda Eziz hanyň adyna ýöňkelip gelinýän gürrüňleriň-de ýerliksizdigi kitapçada ynandyryjy delillendirilýär. Birinjiden, beýle gürrüňiň Eziz handan öň hem dürli hanlar, hökmürowan adamlar barada aýdylyp gelinýändigini bellenilýär. Dogrusy, Jüneýit han hakda-da şu gürrüňler aýdylýardy. Ikinjiden, Eziz hanyň baş wagtyny yrman okan, tüýs türkmen adamdygy nygtalýar. Beýle adamyň türkmenlerde ataňdan uly saýylýan myhmany öldürjegine, garawsyz adamlar babatda göre-bile wagşyýana hereket etjekdigine ynanylmak kyn. Eziz han ilki gyzyllaryň tarapynda bolýar. Soňundan iňlis imperialistleri bilen bilelikde hereket edýän aklaryň tarapyna geçýär. Mundan soň ýene-de gyzyllaryň tarapyna meýil edýär. Emma gyzyllar eserdeňlik etmeýär. Emma şu ýerde bir zady berk bellemek gerek. Eziz han kimiň tarapynda bolanda-da hiç kese boýun egmeýär. Gyzyllaryňam, aklaryňam erkine tabyn bolup, olara sadyklyk bilen hyzmat etmeýär. Ol ähli ýerde, ähli pursatda Eziz hanlygyna galypdyr. Öz erkinligini saklapdyr. Hiç kimi ykrar etmändir. Tejeni, Maryny hem beýleki goňşy oazisleri birleşdirip, özbaşdak hanlyk döretmek ugrunda, özüniň häkimligini berkarar etmek ugrunda göreşipdir. Ak gwardiýaçylaryň Eziz hany duzak gurup, gapylykda ele salmaklary-da, soňundan wagşylyk bilen atyp öldürmekleri-de hut şu sebäbe görädir. Şeýle bolansoň, Eziz hanyň özbaşdak döwlet gurmaga ymtylandygyna hiç hili şübhe galmaýar. Elbetde, bu tebigi, bolup biljek zat. Emma uzak döwürleriň dowamynda şu meselede Eziz hany aýyplap geldiler. Bu babatda kitapçada şeýle diýilýär: «Bir topar taryhy işlerde Eziz hana ýöňkelýän esasy günä onuň aklarsyz hem gyzyllarsyz, bolşewiklersiz hem menşewiklersiz garaşsyz hanlygyny döretmek barada arzuw edendigine syrykdyrylýar.

Haýsy bir han şol wagtlar şeýle häkimlik hakda arzuw etmedikä diýen sowal ýüze çykýar. Eger şu günüň nazaryndan seredeniňde-de, bu ýerde günälär ýaly zat ýok» (15 sah.).

Dogrusy, Eziz hanyň özbaşdak hanlyk gurmak baradaky hereketleriniň geň görülmeginiň, oňa ynanmazlyk edilmeginiň hem öz sebäpleri bar. Munuň düýp sebäbi türkmen adamsyna kembaha garaldy. Oňa özbaşdak döwlet gurmak ýaly arzuw-islegleri-de rowa görmediler. Türkmen adamsynyň beýle belent zatlary arzuw etmäge akyl-payhasy çatmaz öýtdüler. Şeýdibem türkmen halkynyň boýnuna keseden dakylan totalitar sistemanyň önünde ýapjajyk etdiler. Türkmenlerden çykan şahsyýetlere wagşyýana adamlar hökmünde ýükläp bilen günälerini ýükläp geldiler. Ýogsam Eziz han erbet adamlaryň hilinden bolmandyr. Onuň şahsyýeti barada kitapçada şeýle diýilýär: «Eziz han hem özüniň şahsyýetiniň sagdynlygy bilen ata-babalarynyň şöhratyna şöhrat goşupdyr. Ol halka päk ýürek bilen gulluk edipdir, mätäçlere goldaw beripdir, biçäreleri gorapdyr. Ol neşe çekmändir, aragam içmändir. Diňe käte suw çilimine agyz degirer Ekeni. Häkim hökmünde Tejen etraplarynda çäklendirilmedik hukukdan peýdalanan hem bolsa, beýleki köp feodal hanlar ýaly oýnaşam tutunmandyr, kesekiniň aýalynda-da göz gyzdyrmandyr». (56 sah.).

Emma Eziz hanyň häsiýetiniň bu taraplaryna göz ýumlupdyr. Dogry, ýigriminji ýyllaryň metbutatynda, arhiw materiallarynda Eziz han hakda käbir gowy pikirlerem aýdylypdyr. Emma barha beýle pikirlerden daşlaşylyp, Eziz han diňe «demagog», «awantýurist», «halk duşmany» ýaly sözler bilen häsiýetlendirilip ugralýar. Bu, elbetde, durmuşa, taryhy şahsyýetlere bolan şol dar synpy, sosiologik hem çenden aşa syýaslaşdyrylan garaýyşlaryň netijesi.

Kitapçanyň Esasy gymmatly taraplarynyň biri onda Eziz hanyň tüýs türkmen adamsyna has bolan häsiýetleriniň käbir taraplarynyň ynandyryjy açylyp görkezilmegidir. Eziz han türkmen adamsyna has bolan töwekgelligi, aşa ynanjaňlygy, soňuny saýmazlygy sebäpli ak gwardiýaçylaryň duzagyna düşýär. Aýratyn-da Eziz hanyň türkmen adamsyna ýokary derejede mahsus bolan mertligi täsirli ýüze çykýar. Eziz hanyň sud edilişini synlan, bütinleýin bitarap K.Leýn diýen adam özüniň sadaja ýatlamaalarynda şeýle ýazypdyr:

«Men sud prosesini başdan-aýak diňledim. Zal hyryn-dykyndy. Uzyn boýly, syrdam Eziz han mert durdy, onda tolgunmanyň ýekeje alamaty-da yokdy. Sudda onuň köp bet etmişleriniň üsti açyldy... Ýakowlew, (aklawjy—J. A.) Eziz hany «goramak» üçin diňe birnäçe bimany jümler aýtmak bilen çäklendi. Eziz han ölüm jezasyna höküm edildi...

Men jemgyýetçilik ýygnağynyň önündäki meýdaýaça çykdy. Meýdança adamdan doludy. Güýçli konwoý bilen Eziz hany alyp çykdylar. Ol hamala hiç zat bolmadyk ýaly arkaýyn, ynamly ýöräp barýardy. Onuň özüne erk edip bilşine haýran galaýmalydy. Eziz han atylyp öldürildi...» (48 sah.).

Elbetde, bu ýazyjyiyň toslamasy ýa-da fantazyýasy däl. Hakyky bolan zat. Şeýle bolansoň.. onuň täsiri-de has güýçli.

Eziz han aklaryň, ak gwardiýaçylaryň gapanyna düşen pursatynda hem sähelçe-de Ejizlemän, özüni biçak merdemsini tutýar. Ejizlän, özüni ýitiren Hally dilmaja-da berk gaýtawul berýär. Dilmaç hana ýüzlenip:

«— Haý, han aga, aklyňa aýlanaweri! Atmaweri!.. Bize-de, özüňe-de rehimiň insin. Olar biziň barymmyzy okdan geçirerler!..

— Bes et! Näme kakynly aýal ýaýay gygyrýarsyň!..» (45 sah.).

Elbetde, mert ölmegem uly gahrymançylyk. Türkmenlerde mertlige, arly-namyslylyga juda belent sarpa goýulýar. Olar ata-babalarymyzdan gelýän juda mukaddes duýgular. Iňlis imperilistleri bilen birleşen ak gwardiýaçylar Eziz hany gapylykda ele salyp, namartlyk bilen atyp öldürseler-de, ruhy ýeňiş Eziz hanyň tarapynda galýar. Ol özüniň mert ölümi bilen-de gelmişeklerden ruhy taýdan belentligini subut edýär:

“— Onda, serdar, aňryňyza öwrüliň— diýdi-de, ofisser hanyň ýüzüne duýgudaşlyk bilen garap, onuň elini çözdü.

— Nähili ölemde näme?— diýip, ol agraslyk bilen ofisseriň ýüzüne seretdi. Ol biygytyýar aşak bakdy. Eziz han çäkmeniniň bagjygyny çözdü, biz köýneginiň ýakasyny iki ýana serpdü, onsoň barmagyny gursagyna, edil emjeginiň üstüne dürtüp gygyrdy:

— Eý, soldatlar! Ikinji gezekde dynar ýaly, ine şu ýerden atyň!..

Hanyň ýüzüniň ýekeje damaram tisginmedi, onuň bu sözlerinde bilgeşleýin gabarylan bolmakdanam nam-nyşan yokdy...

Eziz hanyň özüne erk edip bilşine haýran galan ofisser näme jogap berjegini hem bilmedi...» (4 sah.).

Eziz han, Jüneýit han ýaly taryhy şahslaryň il içinde has giňden belli bolmagyna, halkyň aňyna siňip galmagyna olaryň obrazlary döredilen çeper eserler sebäp boldy diýsek öte geçmesek gerek.

* * * * *